

Finnugor szófejtések

1. Folyik

K. SAL ÉVA (Pais-Eml. 370—3) meggyőzően mutatta ki, hogy eddig ismeretlen eredetű (de a SzófSz. szerint „kétségtelenül ősi”) *foly* ~ *folyik* szavunk ugor eredetű; megfelelői az osztják nyelv számos nyelvjárásában több származékban is kimutathatók. A cikkíró az ugor szót ősi hangutánzó szónak tartja, amely idők folyamán elvesztette hangutánzó jellegét, és beleilleszkedett a szabályos hangmegfelelést mutató szavak sorába.

A szerző osztják adatait kiegészíthetem egy vogul hangutánzó szóval, amelyet egy szigvai mesében jegyeztem föl 1957-ben; közlője J. I. Romban-gyejeva. A mesében az egér csónakot és evezőt készít magának, majd csónak-ját a vízre taszítja, és így énekel:

ponal-ter x̄ap-suptem šāw-šāw-šāw,
āmp-n̄el̄um tup-suptem p̄ol-pol-p̄ol...
Kender(mag) héj csónakocskám sáv-sav-sáv,
Kutyanyelv (szélességű) evezőcském pól-pol-pól...

Kérdésemre a közlő azt felelte, hogy a *šāw-šāw-šāw* hangsor a csónak sebes siklásának, a *p̄ol-pol-p̄ol* pedig az evezőcsapásnak, valamint a csónakhoz ütődő víz csobogásának a hangját utánozza. Még hangutánzó szavak körében sem lehet véletlen, hogy a vogulban és az osztjákban azonos módon fejezik ki a víz ketyogásának, csobogásának zaját.

Meg kell jegyezni, hogy az egér-mese egy kondai változatát KANNISTO is följegyezte (MSFOu. 111: 100 kk.). Ott azonban az egér így énekel:

x̄a ut̄ol x̄āpm, tol̄ tol̄ tol̄! (Afanasij, i. m. 106)
k̄ē ut̄ol k̄ēpm, t̄ōl̄, t̄ōl̄, t̄ōl̄! (Andrei, i. m. 107)
Mein Schäbenbot, platsch, platsch, platsch!

Az AK., ill. KK. nyelvjárásban van ugyanis egy AK. *tol̄yi*, KK. *t̄ōlyi* 'platscht, plätschert' ige, amelyből az egér énekében szereplő változat egy „onomatopoetische Interjektion” (i. m. 238). Az északi nyelvjárásokból nem ismerek megfelelő hangutánzó ígét.

A szigvai vogul *p̄ol*, *pol* hangsor hangtanilag pontosan megfelel az osztják és a magyar szavaknak, és így lehetséges, hogy ősi genetikus kapcsolatban is van velük.

Idézett cikkében K. SAL ÉVA megemlíti, hogy hasonló alakú és jelentésű szavakkal más finnugor nyelvekben is találkozunk (i. m. 373) (hozzátehetjük még, hogy nemcsak finnugor nyelvekben). Ezek közül néhányat megemlítek:

zürjén: (WICHM.—UOT.) Sz., Ud. *bula-bola kile* so sagt man, wenn z. B. das Bier im Gefäss gluckst; P. *b.-b. vaē pirni* 'mit Geräusch ins Wasser hin-abrutschen' — P. *bolgini* 'brodeln (z. B. Stein, wenn Wasser in einen Eimer geschüttet wird)'; *bolšnitni* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)'; *bulettšini* '(im Wasser) plantschen' — Ud. *bulskednis* 'platschen machen'; *bulskiniš* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)' — Sz., I. *bulskišni* 'plumpsen (ins Wasser)' stb. — P. *pula-pala kive* 'es plätschert (wenn jemand das Wasser plätschern macht)'; *puls-pals kive* 'es plätscht (beim Werfen v. etw. ins Wasser)' stb. — (FOKOS) V. *boledni* 'Wasser aufrühren, im Wasser plätschern, das Wasser durch Bewegung trüben', Pr. *boledni* 'das Wasser durch rasches Bewegen eines Stockes aufrühren, umrühren'. Hasonló jelentésű származékokat l. még a *bolš*, a *bul-bol*, a ²*pala*, ²*pula* főcímszavak alatt nagy számban.

votják: (MUNK. 635) Sz. *bultir* 'sűrű folyadék kavarása alkalmával létrejövő zaj'; (uo. 631) *bugl-bugl karēnē* 'bugyborékolni, buborékot vetni'; (uo. 543) Sz., J., Uf. *palkki-*, K., M. *palki-*, *palki* 'elvetni, szétszórni, szétönteni'; *palkkašk-*, *palkašk-*, *palkašk-* 'kiömleni, kicsordulni'; (Русск.-удм. Слов. 1956) плескаты, плескаться: *палькаськкыны*; булкваты: *бульккатыны*, *буль-буль карыны*, *бульк-бульк вазыны*.

A fenti permi példák rámutatnak, hogy a permi nyelvekben is van a víz csobogó, locsogó, bugyborékoló hangjának és mozgásának utánzására szolgáló *bul* ~ *bol*, ill. *pul* ~ *pal* hangutánzó tő, amelyből igék is keletkezhetnek. Ez a hangutánzó tő igen közel áll az obi-ugor *pul*, ill. *pol* hangsorhoz.

A megadott jelentésekből azt is láthatjuk, hogy az orosz *булкать*, sőt bizonyos fokig az orosz *плескаты* és a német *platschen*, *plätschern* is hasonló hangsorral fejezi ki a víz csobogását.

A magyar *foly(ik)* ige a benne végbement *p* > *f*-hangváltozás után elszakadt hangutánzó tövétől, — hogy úgy mondjam: „etimologikus igévé” vált (mint a *pukk-ősi hangutánzó tőből származó *fak-ad*).

Egészen közönséges jelenség a nyelvtörténetben, hogy az eredetileg hangutánzó szavak idők folyamán elvesztik hangutánzó jellegüket, és besodródznak az általános hangváltozásokba. Ilyen ősi finnugor hangutánzó szavakból származik pl. a m. *holló* és a már említett *fakad* is.

Talán pusztá véletlen, hogy egyes finnugor nyelvek néhány hangutánzó igeje feltűnően hasonlít a magyarhoz, mint a m. *köhög*, fi. *köhiä* ~ ész. *köhima* 'ua.'; m. *kopog*, fi. *koputtaa* ~ é. *koputama* 'ua.'; m. *pattan* ~ *pattog*, vogul *patti* '(húr) elpattan'; m. *nyávog*, vogul *hawyi* 'ua.'. Ezek közül a *kopog* és *pattan* nem is lehetne szabályos megfelelője az azonos jelentésű rokonyelvi szavaknak. De miért nem az oroszban, svédben vagy franciában hasonlít ennyre néhány hangutánzó szó a magyarhoz? Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonhatnánk le ezekből a tényekből, annyi talán megállapítható, hogy némelykor a finnugor nyelvek a természet zörejeit egymástól függetlenül hasonló beszédhangokkal adják vissza, tehát — hogy úgy mondjam — egymáshoz hasonló módon „hallják” őket.

2. Vog. *turap* 'vihar, viharfelhő, borús idő'

Egy szoszvai származású adatközlőm (Juvan Sesztalov) egyik költeményének utolsó szakasza a következő:

xäjtne, minne wori
totas manax šos!
šs-ke turap wāri,
wori toti šs!

Futó, menő harcot
 hányszor viselt [már]!
 Ha újra vihar jön,
 ismét harcol [majd]!

A *turap wāri* kihagyásos szerkezet a *Numi-Tōrum turap wāri* 'N. T. vihart csinál'-ból. A *turap* (fonetikusán: *ty'ráp*) szó tudomásom szerint nincs meg a XIX. századi forrásokban. Az újabb szótárak azonban ismerik: CSERNY. *turap* 'туца'; ROMB. ненастье — *mypan*, *epmьсьма*, *epmасьну* (nála a *туца* szó vogul jelentésű *сяхла*) ; BAL.—VAHR. Szó. *mypan* J. (latin betűre átírva) *nälwāl*, *lul törəm* 'ненастье'. A szóra eddig csak az északi nyelvjárásból vannak adataink 'vihar, viharfelhő, borús idő' jelentésben.

A szó zürjén eredetű. Összevethető a WICHM.—UOT. V., Sz., Lu., Le., Ud. *turēb*, I. *turēb* 'Schneegestöber, (Lu. auch) Schlackerwetter'; FOKOS V., Ud. *turēb* 'Schneegestöber' szóval.

A hangmegfelelés szabályos, vö. vog. É. *pupakwe* 'medve (ahogy a nők és gyermekek nevezik)' < zürj. *bubu*, *buba*, *pupa* 'Scheuche, Schreckbild, Popanz; Teufel, Waldgeist'; vog. AHLQV. *šul* 'Stück, Brocken' < zürj. *šul* 'Baststreifen' stb. A második szótagra vonatkozólag vog. É. *siram* 'szelet' < zürj. *šerem* 'kenyérszelet', vog. É. *šermat* 'zabla' < zürj. *šermed* 'ua.' stb.

Mivel az egyeztetésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadályai nincsenek, a kétségtelenül zürjén jövevényszavak közé kell sorolnunk.

3. Vog. *maršum* 'szomorú, bús'

RADANOVICS KÁROLY (NYK. LXIII, 386—7) az osztj. (KARJ.) Ni. *mār'səm* 'скупно, es ist leid'; Kaz. *mār'səm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)' szót a zürjén *mār'sini* 'sich bemühen, sich anstrengen, arbeiten' stb. igének **mār'sem* melléknévi igenévi alakjából származtatja.

A szó a vogulban is megvan. Magam a már említett J. Sesztalov egyik verscímében jegyeztem föl: *āyi maršum ēriy* 'a leány bús éneke'. A szó az újabb szótárakban a következő adatokban mutatkozik: CSERNY. *maršum* 'скупно, тоскливо'; ROMB. *скупно* — *марсюм*; тоскливый — *марсюм*, *кастал*; BAL.—VAHR. Szó. *марсюм*, J. (átírva) *mōr'səm* 1. 'печальный, тоскливый, скупный'; 2. 'скупно, тоскливо, грустно'.

Ha a régebbi szójegyzékekből ez az alak nem is igazolható, kétségtelen, hogy a vogul szó összefügg a következő szavakkal: (AHLQV.) *mārem* ~ *mārēm* 'eng'; MUNK. (VNGy. II, 667) É. *mari* 'szorul, reked, elakad', *marēm* 'szűk; szűkség, szorultság'; *marin* 'szűkös', *marili* 'szorultságban, szűkségben van'; *marəmi*, *marəmawə* 1. 'megszorul, szűkségbe jut', 2. 'unatkozik'; *marapi* 'megszorul, megreked'; *maršəmi* 'unatkozik'; *marši* 'tolakodik, szorítja magát', *marli* 'szorongat, szorít'; (VNGy. III/2, 385) É. *mari* 'szorul, szűkül, elakad'; *marli* 'szűkít'; *marəmi*, *maršəmi* 'szorít'; (MUNK.—SZIL.) É. *mari* 'szűkül', *marli* 'szűkít', *marili* 'szűkségbe esik', *marapi* 'szűkül, megreked'; *marəmana kätän-nak marəmawəs*: unatkozó kezünk íze megunatkozott; KL. *jel-māri* 'megszorul'; (KÁLMÁN, kézír.) Szi. *marum* 'szűk'; *maril* 'szűkség'. A szóra

jukondai adatom is van: *tomp jāyattal läp-märtäwä* : a sziget folyókkal van összeszorítva.

Nézetem szerint a *maršum* a *mari* 'szorul, szűkül' igének -s képzős származékából való befejezett melléknévi igenév. Maga a *marši ige ugyan nem mutatható ki, sőt önmagában az -s képző is elég ritka. Van azonban *maršami* 'unatkozik' ige, amelyben könnyen felismerhető a közönséges -m mozzanatos képző, vö. *tāuti* 'rág' ~ *tāumi* 'beleharap'; *pūti* 'bök' ~ *pūtimi* 'beledöf'; *mūri* 'merül' ~ *jolä mūrmi* 'lemerül' stb. (SZABÓ D.: NYK. XXXIV, 217).

A pusztá -s képzőre hirtelenjében csak a *pojki* 'kér, könyörög, imádkozik' ~ *pojksi* 'ua.' (VNGy. II, 685) példát tudom felhozni. Összetett képzőkben azonban igen gyakori pl. -*šl* : *rāti* 'üt' ~ *rätšli* 'vereget', *puri* 'harap' ~ *puršli* 'harapdál', *tāwi* 'evez' ~ *tāwšli* 'evezget' stb.; -*yšl* : *nāti* 'úszik' ~ *nätšlawä* 'úszkál', *vōti* 'szél fú' ~ *poršat vōtššlawat* 'a szemetet a szél elkapja'; -*šent* : *jiw* 'jó' ~ *jiššenti* 'jódogél', *mīy* 'ad' ~ *miššentawam* 'adott nekem'; -*šentšl* : *jiššentšli* 'jódogél'; -*šlānt* : *χajti* 'fut' ~ *χajtšlānterit* 'futkosnak', *χarti* 'húz, von' ~ *χartšlānti* 'vonzolgat', *porji* 'ugrik' ~ *porjšlānti* 'ugrándozik'; -*šlent* : *sumi* 'zúg' ~ *sumšlentš* 'zümmögött' stb. (uo. 71—2).

Ugyanebbe a szócsaládba tartoznak szerintem a következő — a szótárban elkülönített, de véleményem szerint egy töről fakadt — szavak: (KARJ. — TOIV. 539a—b) Ni. *mārem*, Kaz. *māre* 'm' (subst. und adj.), O. *mārem* 'leid'; Ni. *māreməŋ*, Kaz. *māreməŋ*, O. *māre-məŋ* 'leid; leid empfindend'; Ni. *māramšā*, Kaz. *māre mšā*, O. *māre mšā* 'leid werden, anfangen sich zu sehnen'; (uo. 541 b) Ni. *māraštā* 'infolge der Hitze od. durch Kohlendunst übel werden'; (uo.) Ni. *māraštā* 'in die Lage kommen, etw. nötig zu haben, Mangel empfinden', Kaz. *māraštā* 'in Not, Elend geraten, in Verlegenheit, in Angst kommen'; és végül szerintem ide tartozik a RADANOVICStól említett osztják szó is: (uo. 542) Ni. *mārsām* 'es ist leid', Kaz. *mārsām* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)'.
 Hogy az említett osztják szavak összetartoznak, azt nemcsak a hangtani azonosság igazolja, hanem az is, hogy mindegyik — a szótárban négy címszóba elkülönített szó (ill. szócsoport) ugyanazokban a nyelvjárásokban (Ni., Kaz. és O.) található meg. Az osztják szó vokalizmusa ősosztj. *a-re mutat (Ni., Kaz. *ā*, O. *a*, vö. STEINITZ, Östj. Vok. 97). A vogul igére főleg északi adataink vannak, de a KL. *ä* és yukondai *ā* arra enged következtetni, hogy itt az ősvog. *ä nyelvjárási megfelelőivel van dolgunk (vö. STEINITZ, Wog. Vok. 265: FL., Szo. *a*, KL. *ä* [esetleg *ā*], K. *ä* [esetleg *ā*]).

Az ősvogul *ä ~ ősosztj. *a megfelelés szabályos, pl. vog. É. *tal*, K. *täl* ~ osztj. (KT. 1104) Ni. *tāt*, Kaz. *тāt*, O. *tal* 'Klafter' (~ m. *öl*) vagy vog. É. *pāl*, KL. *pāl*, K. *pāl* ~ osztj. (KT. 775—6) Ni. *pāt*, Kaz. *pāt*, O. *pāl* 'Ohr' (~ m. *fül*) stb.

Jelentés szempontjából is könnyen megmagyarázható a 'szorít, szorul, szűk' jelentésből az 'unalom, fájdalom, nyomasztó (levegő)'. Ide vonatkozólag elég idéznünk a magyar *szorong*, *szorongás*, *szorultság*, *szükség* szavakat, de természetes ez a jelentésfejlődés más nyelvekben is, hiszen nyomott lelkiállapotban úgy érezzük, mintha belsónket valami szorítaná, lélegzetünk is nehezebbé válik. A németben *Druck* 'nyomás, szorítás; szorongás, fojtott izgalom' (> m. *drukk*, *drukkol*) vagy a latin *angustiae* ~ *angustia* 1. 'szűk hely, szoros'; 2. 'szorultság, korlátozottság, szükség, hiány, zavar' (GYÖRKÖSY) és az ebből származó fr. *angoisse* 'aggódás, szorongás'.

Szerintem tehát a vogul és osztják szó összetartozik, a jelentések természetesen jutottak a konkrét 'szorít, szorul, szűk'-ből a nyomott lelkiállapotot érzékeltető 'szorongás, unalom, bús' jelentéshez. Így tehát az osztják szót nem szükséges a zürjénből eredeztetnünk, a zürjén és az osztják szó jelentése közti különbség nem egészen meggyőző áthidalása is fölöslegessé válik.

KÁLMÁN BÉLA

